

Павлюх Н. М.

викладач кафедри німецької філології
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ДІАЛОГІЧНА УСТАНОВКА НА ЧИТАЧА У РОМАНІ

Е. Т. А. ГОФМАНА «ЖИТТЄВА ФІЛОСОФІЯ КОТА МУРРА»

Стаття присвячена дослідженню авторської діалогічної установки на читача у романі Е. Т. А. Гофмана „Життєва філософія кота Мурра”. Автор стверджує: у романі є багато запитань, залишених без відповіді, але водночас відкритих, наповнених значеннями, що несуть певний сенс. Завдання читача полягає у конкретизації цих значень, в заповненні „порожніх місць”, тобто Гофман – представник ХІХ ст., але моделювання твору та читацькі інтенції, закладені ним у романі, відповідають сучасним теоріям про реценцію.

Ключові слова: романтизм, роман, діалогічна установка на читача, образ читача, реальний читач.

Статья посвящена исследованию авторской диалогической установки на читателя в романе Э. Т. А. Гофмана «Жизненная философия кота Мурра». Автор утверждает: в романе есть много вопросов, оставленных без ответа, наполненных значениями, которые несут определенный смысл. Задание читателя заключается в конкретизации этих значений, в заполнении «пустых мест», то есть Гофман – представитель ХІХ века, но моделирование произведения и читательские интенции, заложенные им в произведении, отвечают современным теориям о реценции.

Ключевые слова: романтизм, роман, диалогическая установка на читателя, образ читателя, реальный читатель.

The article is dedicated to the study of the author's dialogical aim at the reader in the novel «The Life and Opinions of the Tomcat Murr» by E. T. A. Hoffmann. The author says there are a lot of questions left without any answer, but the same time they are open filled connotations that have same sense. The task of the reader is to make these connotations clear and fill up the «gaps», that is, Hoffmann is a representative of the 19th century, but modeling the text, correspond to modern theories of reception.

Keywords: the novel, dialogical aim at the reader, the reader's character, the real reader.

Доба романтизму відкинула усталені канони та сприяла розвитку мистецтва, яке стало вільним самовираженням митця. Останній, отримавши свободу при написанні художнього твору, зміг зреалізувати свій творчий потенціал. Всі ці обставини слугували водночас і тому, що модифікуються уявлення про сприймання та про читання творів і вже у трактатах єнських романтиків, братів Августа-Вільгельма та Фрідріха Шлегелів, Вільгельма Генріха Вакенродера, Фрідріха Вільгельма Йозефа Шелінга та ін., береться до уваги діяльний читач, який здатний не просто прочитати та перекласти, а усвідомити, відчути, проаналізувати текст. Зазначимо, що проблема читача є наявною не тільки у теоретичних працях даної епохи, а й у художніх, зокрема

це стосується творчості Ернста Теодора Амадея Гофмана (1776-1822), який у своїх творах веде бесіду із читачами. Тому метою нашого дослідження є висвітлення образу читача у творчості даного письменника та спроба інтерпретації роману «Життєва філософія kota Мурра». Для реалізації мети у розвідці поставлено завдання, серед яких головні – аналіз роману з боку авторської діалогічної установки на читача та з боку впливу на читача-сучасника Гофмана. Реальний читач розглядається як позатекстова категорія, яка допомагає окреслити загальну оцінку творчості романтика. Предметом дослідження є поняття «образ читача», об'єктом та водночас матеріал слугує роман Гофмана «Життєва філософія kota Мурра». Подальша перспектива дослідження передбачає аналіз та інтерпретацію новел Гофмана, в яких присутній образ читача.

В першу чергу розкриємо питання про сприйняття творів Гофмана сучасним йому суспільством. Німецький дослідник спадку Гофмана Гартмут Штайнеке цікавився даною проблемою і прийшов до висновку, що сприймалися вони неоднозначно. Відразу, як роман вийшов друком, відгуки були позитивні, схвальні. *«Однак вже незабаром почала переважати у цілому негативна критика: критика проти перебільшення та надмірностей, проти свавілля форми, демонічного та хворобливого»* (Переклад мій. – Н. П.) [Steinecke 1981:145].

Особливо несприйнятливими були рецензії відомого на той час критика Людвіга Бьорне, який виступив проти «хворобливого гумору» «Kota Мурра». У такому ж дусі були написані критичні статті Вольфганга Менделя та відгуки Гайнріха Гайне. Відзначимо той факт, що в тогочасній Німеччині функціонувало близько 20-ти літературних журналів та газет, що свідчить про те, що літературі приділялося багато уваги, вона займала високий щабель розвитку. Літературна критика також досягла свого розвою. На кожен твір Гофмана було написано декілька рецензій. Так на «Житейську філософію kota Мурра» були опубліковані відгуки у щонайменше чотирьох тогочасних відомих виданнях.

Наведемо уривок із відгуку «Humoral-Pathologie» («Патологія гумору») до даного роману вищезгаданого критика Людвіга Бьорне: *«Кім Мурр і твори, які йому передували – це нічні пейзажі, освітлені не ніжним місячним світлом, лише блукаючим вогником, падаючими зірками і вогняною пристрастю. Усі його люди стоять на гнилому мосту, який хитається і який веде від віри до знання: під ними з'яє безодня, і перелякані подорожні вагаються, чи то йти їм уперед, чи то назад, і нерішуче чекають, поки обвалиться опора. Це його сила, його наука і мистецтво – відкрити світ духів, виявити життя в речах, позбавлених життя... Це є той драматизований магнетизм, і коли розумієш розмовний лексикон письменника, то помічаєш, що він через найрізкіші дисонанси проникає в гармонійну розв'язку, так, що в ній є щось відверте, явне, образливе. Оповідач не вірить в жахливе явище, яке не можна пояснити, і хоче представити твір як фантазію: але як тільки він її природно пояснює, добиваючись довір'я, то пробуджує людину з її радісної безтурботності, тягне її вниз з приємних світлих височин у темну безодню, де лише зруйнована природа серед глиняних глечиків та мерців»* (Переклад мій. – Н. П.) [Börne 1820 : 2]. Гофман чудово розуміє, що справжнє життя є важким, досягти ідеального неможливо і в своїх творах він чітко окреслює цю різницю, застосовуючи прийом фантастики. Власне, це критик Бьорне і називає «хворим гумором», вважаючи, що не можна показувати цю прірву між ідеальним та реальним, оскільки люди втрачають тоді твердий ґрунт під ногами, стають нещасливими, знання підриває віру, а краще жити, нічого не підозрюючи. «Здоровим гумором», на думку Бьорне, є той гумор, який не ворухить рани, які не можна полікувати, у всьому ненависному шукає примирення, лицемірство прощає, він не знає нічого потворного, однак все покращує, він підносить низьке і понижує високе, не заради втіхи чи приниження, а для того, щоб усіх урівняти, оскільки любов полягає в рівності. Іншими словами, критик виступає проти будь-якої чуттєвості. Чуттєвість та насмішку він називає протилежностями, посередині яких знаходиться любов, яка їх примирює. І чуттєвість, і насмішка несуть в собі певний негатив – перша, згідно з його

твердженнями, є небезпечною антипатією, друга призводить до ненависті і обидві присутні у творах Гофмана. Головного героя його роману Крайслера рецензент називає найбільш нещасним із усіх проклятих (*der Unglücklichste aller Verdammten*), який постійно шукає гармонії, але ніколи не знайде, тому що спочатку треба відшукати її у власному серці.

Застосовуючи у своїх творах, і в романі «Життєва філософія Кота Мурра» зокрема, принцип протиставлення, Гофман тим самим зацікавлює читача, спонукає задуматися над тим, чи не змінити б йому (читачеві) своє власне життя. Митець змушує свого читача пробудитися, зосереджуватися не тільки на матеріальних, а й на духовних цінностях, відкрити йому світ мистецтва, музики. Через мистецтво людина тільки покращує себе, стає більш чуттєвою, здатною побороти свій меркантилізм, тобто чуттєвість для Гофмана є позитивною рисою.

Як бачимо, погляди письменника та його рецензента цілком різняться. Зауважимо ще один момент: Бьорне, критикуючи праці Гофмана, тим самим чітко окреслює його приналежність до романтичної течії. Деякі з німецьких дослідників (Гартмут Штайнеке, Бено фон Візе) творчості Гофмана і тогочасних рецензій на його праці, відзначають, що такі негативні відгуки пов'язані з тим, що більшість із цих рецензентів не сприймали нового напрямку романтизму, а підтримували постулати класицизму. Цілком діаметрально протилежної думки дотримується науковець Андреас Ольбріх, який у 2008 році захистив дисертацію «*Das literarische Werk E. T. A. Hoffmanns in der zeitgenössischen Kritik. Fallstudien anhand zentraler Elemente der Rezeption*» («Літературний твір Е. Т. А. Гофмана в тогочасній критиці. Дослідження на основі центральних елементів рецепції»). Він вважає, що такі негативні судження у Бьорне щодо Гофмана мають у собі політичне підґрунтя, пов'язані вони також з чиновницькою діяльністю Гофмана. Детально вивчаючи рецензії Бьорне та його листування зі своїми знайомими, Ольбріх знаходить ґрунтовні підтвердження своєї теорії. У одному з таких маловідомих листів Бьорне пише, що його було заарештовано та висунуто звинувачення в деяких демагогічних

інтригах і до складу слідчої комісії входив також і Гофман. Бьорне переконаний, що Гофман був не просто членом безпосередньої слідчої комісії, а й активним захисником політики влади. Бьорне ж навпаки, не поділяв тої політики, але, володіючи гострим розумом та добрими літературними навиками, все своє несприйняття виливав в гостре засудження творчості Гофмана, тобто критик не виокремлював мистецтво від суспільної та політичної діяльності, відповідно у його критичних судженнях відсутні естетичні критерії.

У журналі «Literarisches Wochenblatt» опубліковано ще одну, вже позитивну рецензію невідомого автора, який писав: *«Через вищезгадану безглузду витівку кота та його оповідача, звісно, виникла заплутана суміш найдивніших матеріалів: однак уважний читач знаходить та запам'ятовує зв'язок, і хоча ця форма не рекомендується для творів, можемо сказати, що вона захоплює, викликає ще більший інтерес у читача»* (Переклад мій. – Н. П.) [Literarisches Wochenblatt 1820:169]. Рецензент має на увазі поділ твору на дві частини: в одній йдеться про кота Мурра, в іншій – про Крайслера. Водночас ці частини є тісно переплентеними і вимагають від читача постійної зосередженості, але він є «уважним», тому легко слідує за цими переплетеннями. Твір викликає зацікавленість у читача, вимагає не простого, інертного прочитання, а переосмислення, це вказує на його великий внутрішній потенціал впливу.

Схвально відгукувався про творчість Гофмана німецький письменник-преромантик Жан Поль (1763-1825), справжнє ім'я котрого Йоган Пауль Фрідріх Ріхтер, і для молодого митця-початківця це стало справжньою підтримкою, більше того, передмова Жана Поля до «Фантазій в манері Калло» зробила із невідомого автора людину з ім'ям.

Отже, реальні читачі, сучасники Гофмана, по-різному відгукувались про його творчість. Як бачимо на прикладі рецензії Бьорне, негативні відгуки деякою мірою не були позбавлені упередження й суб'єктивного ставлення. Інша ж рецензія, навпаки, відмежована від суб'єктивних факторів і дає об'єктивну

оцінку твору, більше того, невідомий критик ХІХ ст. ще тоді помітив, що роман «Життєва філософія кота Мурра» містить діалогічну спрямованість на читача, відмітив його структурну побудову, яка зацікавлює, захоплює. Відзначимо, що для дослідження важливими є враження всіх сучасників Гофмана, не тільки письменників, а й критиків, бо останні також є читачами, яких О. Білецький у своїй статті «Про одне з чергових завдань історико-літературної науки (вивчення історії читача)» (1922) називає «читачами, які нав'язують образи» і які відносяться до третьої групи, згідно з його класифікацією. До першої групи вчений відніс уявного або фіктивного читача, тому що саме цей тип, на його думку, допомагає *«зрозуміти і прийоми творчості, і всю поетику поета»* [Білецький 1966: 261]. До другої – *«читача, який нав'язує авторові свої ідеї»*, який не просто захоплюється твором мистецтва, а який починає усвідомлювати, розуміти. Третій тип – *«читач, який нав'язує образи»*, або критик, і четвертий – *«читач, який береться за перо»*.

Німецький учений Райнер Варнінг розробив теорію розподілу адресованості тексту на внутрішню та зовнішню, згідно з якою внутрішня адресованість полягає в тому, що будь-який твір має свою внутрішню «точку зору», яка приготована для читача. Ця «точка зору» в аналізованому романі зосереджена на роздвоєнні двох світів, про що вже згадувалось вище. Реальний світ показано жорстоким, бездуховним, настільки глибоко пройнятим дріб'язковим практицизмом, соціальними протиріччями та людською недосконалістю, що їх неможливо подолати за допомогою мистецтва. Але все ж таки жевріє маленька надія, яка здатна підтримати вогонь романтичної мрії, і полягає вона в тому, що у творі все ж таки змальовано внутрішній світ митця, розглянуто тему музики, природи, показане справжнє кохання Юлії та Капельмайстра, тобто на основі антитез для читача створено платформу для роздумів. Зовнішня адресованість тексту теж є наявною у романі, наприклад, звернення: «ласкавий читачу», «любий читачу», «о читачі», але Р. Варнінг не надає їй важливого значення, оскільки вважає, що вона не визначає художню своєрідність тексту.

Вже з перших слів роману автор веде бесіду зі своїм читачем та дає настанову прочитати «переднє слово видавця», в котрому пояснює причину каламбуру в структурній побудові тексту: *«Після детального дослідження та розпитування видавець дізнався врешті-решт наступне: кіт Мурр, пишучи свою „Життєву філософію“, розірвав без церемоній надруковану вже книжку, яку знайшов у свого господаря і без задньої думки використав листки частково для підкладання під свої, частково для промокання. Ці листки залишилися в рукописі і через недогляд були надруковані як один твір»* (Переклад мій. – Н. П.) [Hoffmann 1992 : 580]. Це пояснення митця відразу ж наштовхує читача на певні питання: хіба таке можливо? а якщо можливо, що ж буде далі? Водночас у читача пробуджується своє уявлення про перехід подій та виникає стимул до прочитання. Згідно з теорією Вольфганга Ізера, представника школи рецептивної естетики, *«літературний текст повинен бути задуманий так, щоб заангажувати уяву читача до процесу творення речей, що знаходяться поза ним, заради нього самого, заради читання, яке приємне тільки тоді, коли активне і творче»* [Ізер 2002 : 350]. Гофман – представник XIX ст., але моделювання твору та читацькі інтенції, які він закріпив у романі «Життєва філософія кота Мурра», відповідають сучасним теоріям про рецепцію.

В. Ізер детально вивчає процес читання і вводить нове поняття «потенційна часова послідовність», яка є властивою кожному тексту. Оскільки будь-який твір неможливо досягнути відразу, лише поступово і частинами, тому саме читання передбачає можливість бачити текст у майбутньому, в «перспективі». Нашарування лінії кота Мурра на лінію Крайслера, їх переплетіння призводить до постійного переривання потенційної часової послідовності, тому читачеві важко сконцентруватися. Отже, що стосується самого процесу читання роману Гофмана, то він є складним і пов'язане це в першу чергу з хаотичною перемішаністю двох сюжетних ліній роману, але з іншого боку – це примушує читача постійно мислити, тримає в напрузі.

Незвичним для читача є те, що в ролі розповідача в творі виступає кіт, а не людина, який вміє читати, писати і висловлювати свої думки. Це перші

ознаки вияву фантастики. Впадає у вічі також прояв рис романтизму вже на початку роману: *«О природо, священна, велична природо! Як пронизує мою схвильовану душу блаженство та насолода тобою, як обвіває мене таємничим шелестом твій подих. Ніч трохи прохолодна, і я хотів би ... та ніхто, хто читатиме чи не читатиме ці рядки, не зрозуміє мого сильного захоплення, бо він не знає такого високого місця, до якого піднявся я»* (Переклад мій. – Н. П.) [Hoffmann 1992 : 583].

Як бачимо, автор намагається залучити читача до процесу пізнання природи. Слова «хто читає або не читає» є підтвердженням того, що образ читача введений до системи персонажів і простежується аж до кінця роману, тобто автор постійно веде бесіду зі своїми читачами.

Читач як суб'єкт присутній, локалізований у тексті роману, але не можна сказати, що розмова ведеться з читачем завжди саме тоді, коли автор хоче наголосити на чомусь важливому, така тенденція не простежується у сюжетній канві твору.

Повернімось ще раз до рис романтизму, які притаманні цьому творові. У романі піддається критиці розум, який для Гофмана є лише можливістю свідомості діяти, останню ж він називає просто звичкою, пріоритетом для нього є почуття, здатність людини відчувати природу, музику. Маючи добру музичну освіту, Гофман намагається поєднати музику з літературою. Власне, у романі Юлія спочатку чує чудові мелодії, які переходять поступово у сумні, прекрасні музичні акорди, зворушують її душу, а в її серці породжують любов, а лише потім вона знайомиться з її творцем, Йоганнесом Крайслером. Таким чином, автор зацікавлює читача, «заангажує» пізнати музику, пізнати самого себе, спонукає до активної естетичної діяльності та показує, що музика здатна пробудити справжнє чисте кохання.

Гофман намагається показати реальність за допомогою неприємних ситуацій, які відбуваються з котом Мурром: вдавана доброта хлопчика, який спочатку гладив кота, а потім вщипнув його за хвіст, жорстокість дівчини, в якої він намагався вкрати ковбаску. Всі ці події завершуються такими

словами: *«Світ, де ти сподівався знайти чесноти, мудрість і високу моральність? О, ці безсердечні варвари! У чому їхня сила, як не в побитті? У чому їхнє розуміння, як не в уїдливому висміюванні? У чому їхні вчинки, як не в заздрісному переслідуванні чутливих душ?»* (Переклад мій. – Н. П.) [Hoffmann 1992 : 681]. Розповідач Мурр закликає читачів до роздумів, тому що йдеться тут не тільки про людську жорстокість до тварин, а й про безжалісність один до одного.

У світі тварин кіт Мурр деякий час дружить з пуделем Понто, якого вперше зустрів у квартирі свого господаря майстра Абрагама Ліскова і який виступає втіленням лицемірства. Понто веде легкий спосіб життя, його завданням є добре поїсти, відпочити. Він може підлеститися до дівчини, помахуючи хвостиком, і отримати за це добрий шматок м'яса, його девізом є жити для себе, але вдавати, що живеш для когось, робиш не собі, а комусь, для того, щоб цей „хтось” почував себе винним, зобов'язаним тобі: *«Отже, те, що ти волієш називати покірливими лестощами, є не що інше, як мудра поведінка, яка ґрунтується на знанні та жартівливому використанні дурості інших і вмінні нею користуватися»* (Переклад мій. – Н. П.) [Hoffmann 1992 : 693]. Читач прекрасно розуміє, що потрібно провести паралель між світом людей і тварин, тобто двошарова побудова роману та застосування елементів фантастики відкрили для автора безмежні можливості, одна з яких – показати нещирість не на прикладі взаємовідносин між людьми, а ніби з боку. Читач, осягаючи текст роману та застосовуючи свої власні уявлення, відчуття, починає відтворювати художній твір, переосмислювати, переносити на своє власне буття, отже розпочинається процес його творчої активності. Випадки, які трапилися з котом Мурром та запитання, які вони спричинили, – один з прикладів так званої «лакуни» в даному романі. («Лакуна» – поняття, яким оперували представники школи рецептивної естетики Р. Інгарден та В. Ізер, синонімом до якого служить словосполучення «порожнє місце»). Запитання, які залишилися без відповіді, але є відкритими, наповненими значеннями і несуть в собі певний сенс. Завдання читача полягає в конкретизації цих значень,

виявленні своїх вражень, тобто в заповненні «порожніх місць», а отже, відбувається не що інше, як естетична рецепція.

Отже, роман Е. Т. А. Гофмана «Життєва філософія кота Мурра» не тільки наділений всіма характеристиками епохи романтизму, а має діалогічну установку на читача, образ читача «вчитується» з тексту. Внутрішня адресованість тексту побудована так, що здатна спричинити переосмислення читачем свого життя. Рецензії критиків свідчать про зацікавлення тогочасного читача цим твором.

БІБЛІОГРАФІЯ

Білецький 1989 – Білецький О. Об одной из очередных задач историко-литературной науки (Изучение истории читателя) // О. Білецький. Зібрання праць у п'яти томах / О. Білецький. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 3. – С. 255-274.

Зубрицька 2004 – Зубрицька М. Homo legens: Читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2004. – 352 с.

Ізер 2002 – Ізер В. Процес читання, феноменологічне наближення / Вольфганг Ізер // Слово. Знак. Дискурс: антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / [за ред. М. Зубрицької]. – Львів, 2002. – С. 349-368.

Наливайко, Шахова 2001 – Наливайко Д. С., Шахова К. О. Зарубіжна література ХІХ сторіччя. Доба романтизму / Д. С. Наливайко, К. О. Шахова. – Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2001. – 415 с.

Börne 1828 – Börne Ludwig. Humoral-Patalogie / Ludwig Börne. Die Wage. Heft 1, August 1820, – S. 1-6.

Hoffmann 1992 – Hoffmann E. T. A. Lebensansichten des Katers Murr. / E. T. A. Hoffmann. Werke in einem Band. – Einmalige Sonderausgabe der Harenberg Kommunikation, 1992. – S. 577-995.

Iser 1994 – Iser W. Die Appellstruktur der Texte // Rezeptionsästhetik: Theorie und Praxis. Rainer Warning / W. Iser. – München: Wilhelm Fink Verlag, 1994. – S. 229-252.

Ingarden 1994 – Ingarden R. Konkretisation und Rekonstruktion // Rezeptionsästhetik: Theorie und Praxis. Rainer Warning / R. Ingarden. – München : Wilhelm Fink Verlag, 1994. – S. 42-71.

Literarisches Wochenblatt 1820 – Literarisches Wochenblatt. Katzen-Literatur, März 1820. – Nr. 22. – S. 169-170.

Olbrich – Olbrich A. Das literarische Werk E. T. A. Hoffmanns in der zeitgenössiger Kritik. Fallstudien anhand zentraler Elemente der Rezeption [Електронний ресурс] / A. Olbrich. – Режим доступа: d-nb. info / 992529816 /34

Steinecke 1981 – Steinecke Hartmut. E. T. A. Hoffmanns „Kater Murr“. Zur Modernität eines „romantischen“ Romans Literaturwissenschaft-Gesellschaftswissenschaft Interpretationen zu E. T. A. Hoffmann / H. Steinecke. – Hg. v. Steven Paul Scher, 1981. – S. 144-150.

Warning 1994 – Warning Rainer. Rezeptionsästhetik als literaturwissenschaftliche Pragmatik // Rezeptionsästhetik: Theorie und Praxis / Rainer Warning. – München: Wilhelm Fink Verlag, 1994. – S. 9-41.